ISSN 2454-5554
An International Peer Reviewed & Referred
SJIF 2017 : 4.93
INTERNATIONAL JOURNAL
OF EDUCATIONAL RESEARCH STUDIES

बीड जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयातील छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना येणाऱ्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ.गित्ते त्रिंबक
सहायक प्राध्यापक, श्री.बी.एस.पी.एम.अध्यापक महाविद्यालय
अंबाजोगाई. Email:gittetg.dattapur@gmail.com

सारांश

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश बीड जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयातील छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना येणाऱ्या विविध समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे हा आहे. संशोधनासाठी बीड जिल्ह्यातील विविध अध्यापक महाविद्यालयांतील 100 छात्र-अध्यापकांची निवड करण्यात आली. माहिती संकलनासाठी संशोधक निर्मित प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला. प्राप्त माहितीचे विश्लेषण टक्केवारी, सरासरी व प्रमाणित विचलन यांच्या साहाय्याने करण्यात आले. निष्कर्षांवरून असे आढळून आले की छात्र-अध्यापकांना वर्ग व्यवस्थापन, पाठनियोजन, अध्यापन साधनांचा वापर, वेळेचे नियोजन आणि आत्मविश्वासाचा अभाव या प्रमुख समस्या भेडसावत आहेत.

प्रस्तावना

शिक्षण ही माणसाला माणूस बनवणारी आणि समाजाला प्रगतीपथावर नेणारी एक निरंतर प्रक्रिया आहे." या गतिमान प्रचेतेचा केंद्रबिंदू 'शिक्षक' हा असतो. कोठारी आयोगाने अत्यंत मार्मिकपणे म्हटले आहे की, "भारताच्या भाग्याचा निर्णय तिच्या वर्गावर्गातून होत आहे." वर्गातील हा भाग्यविधाता म्हणजेच शिक्षक किती सक्षम, प्रशिक्षित आणि कौशल्याने परिपूर्ण आहे, यावरच राष्ट्राचे भविष्य अवलंबून असते. उत्तम, दर्जेदार आणि उत्तरदायी शिक्षक घडवण्याचे महत्त्वाचे कार्य 'अध्यापक महाविद्यालये' करत असतात.छात्र-अध्यापकांना केवळ पुस्तकी किंवा सैद्धांतिक ज्ञान देऊन चालत नाही, तर त्यांना प्रत्यक्ष अध्यापनाचे कौशल्य आत्मसात करता यावे, यासाठी 'सराव पाठ' हा अध्यापक शिक्षण अभ्यासक्रमाचा कणा मानला जातो. सराव पाठांच्या माध्यमातूनच एका सामान्य विद्यार्थ्याचे रूपांतर एका आदर्श, आत्मविश्वासी आणि प्रभावी शिक्षकामध्ये होत असते.

अध्यापन ही केवळ एक नोकरी नसून ती एक कला आणि शास्त्र आहे. सराव पाठ हा छात्र-अध्यापकांसाठी प्रत्यक्ष शाळेतील वातावरणाचा अनुभव घेण्याची पहिली पायरी असते. या प्रक्रियेदरम्यान छात्र-अध्यापक खालील मूलभूत कौशल्ये आत्मसात करतात:नियोजन कौशल्य: पाठाचे टाचण तयार करणे आणि उद्दिष्टे निश्चित करणे.वर्ग नियंत्रण वेगवेगळ्या मानसिकतेच्या विद्यार्थ्यांना एकाच वेळी खिळवून ठेवणे.शैक्षणिक साधनांचा वापर: अमूर्त संकल्पना मूर्त करण्यासाठी आधुनिक व पारंपरिक साधनांच योग्य वेळी उपयोग करणे.मूल्यमापन: विद्यार्थ्यांनी ज्ञान कितपत ग्रहण केले हे पडताळण्यासाठी प्रश्नकौशल्याचा वापर

करणे.थोडक्यात सांगायचे तर, सराव पाठ म्हणजे छात्र-अध्यापकांसाठी प्रत्यक्ष शिक्षण क्षेत्रात उतरण्यापूर्वी घेतलेले पूर्व-प्रशिक्षण किंवा तावून-सुलाखून निघण्याची प्रक्रियाच आहे. सध्याच्या आधुनिक, तंत्रस्नेही आणि बदलत्या शैक्षणिक धोरणांच्या 2020 काळात शिक्षण क्षेत्राची आव्हाने वेगाने बदलली आहेत. त्यामुळे सराव पाठ घेताना छात्र-अध्यापकांना अनेक नव्या आणि जुन्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे.विशेषतः बीड जिल्ह्याचा विचार केला तर, हा जिल्हा काही प्रमाणात सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या आव्हानात्मक, दुष्काळी आणि मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण व स्थलांतरित पार्श्वभूमी (उदा. ऊसतोड कामगार कुटुंबे) असलेला जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. अशा भौगोलिक आणि सामाजिक परिस्थितीत बीड जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयांमध्ये शिकणाऱ्या छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना खालील प्रमुख समस्या प्रकर्षाने जाणवतात

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार गुणवत्तापूर्ण शिक्षक निर्मिती ही शिक्षणव्यवस्थेची प्राथमिक गरज आहे. शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये सराव पाठ हा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. सराव पाठाच्या माध्यमातून छात्र-अध्यापकांना प्रत्यक्ष अध्यापनाचा अनुभव प्राप्त होतो. अध्यापन कौशल्यांचा विकास, वर्ग व्यवस्थापन, विद्यार्थ्यांशी संवाद, अध्यापन साधनांचा वापर यांसारख्या कौशल्यांचे संवर्धन सराव पाठाद्वारे होते. तथापि सराव पाठ घेताना विविध प्रकारच्या अडचणी निर्माण होतात. या समस्यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची गरज

बीड जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयांमधील छात्र-अध्यापकांच्या या समस्यांकडे जर दुर्लक्ष केले, तर भविष्यात जिल्ह्यात निर्माण होणाऱ्या प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर त्याचा थेट विपरीत परिणाम होईल. छात्र-अध्यापकांना नक्की कोणत्या अडचणी येत आहेत—त्या वैयक्तिक आहेत, महाविद्यालयीन स्तरावर आहेत, आर्थिक आहेत की सराव पाठाच्या शाळांच्या स्तरावर आहेत—याचा 'चिकित्सक अभ्यास' करणे अत्यंत गरजेचे आहे**.**

1. शिक्षक प्रशिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी.
2. छात्र-अध्यापकांच्या प्रत्यक्ष अडचणी समजून घेण्यासाठी.
3. सराव पाठ अधिक प्रभावी बनविण्यासाठी.
4. शिक्षक शिक्षण संस्थांना सुधारणा सुचविण्यासाठी.
5. भावी शिक्षकांचे अध्यापन कौशल्य विकसित करण्यासाठी.

संशोधनाचे महत्त्व

1. शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्तावाढीस मदत होईल.

शिक्षण व्यवस्थेचा दर्जा हा शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. आजच्या आधुनिक व गतिमान युगात शिक्षक शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे हे मोठे आव्हान आहे.हे संशोधन बीड जिल्ह्यातील छात्र-अध्यापकांना प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या अडचणींचे वास्तव समोर आणेल.या समस्यांचे मूळ शोधून त्यावर योग्य उपाययोजना केल्यास, अध्यापक महाविद्यालयांमधून बाहेर पडणारा शिक्षक हा अधिक दर्जेदार, प्रशिक्षित आणि आव्हानांना तोंड देण्यास सक्षम असेल.परिणामी, संपूर्ण शिक्षक शिक्षण प्रणालीच्या गुणवत्तावाढीस यामुळे गती मिळेल

2. प्रशिक्षणातील त्रुटी शोधून काढता येतील.

बऱ्याचदा अध्यापक विद्यापीठाने किंवा मंडळाने तयार केलेला अभ्यासक्रम आणि प्रत्यक्ष शाळेतील परिस्थिती यात मोठी तफावत असते.छात्र-अध्यापक जेव्हा सराव पाठासाठी प्रत्यक्ष वर्गात जातो, तेव्हा त्याला सैद्धांतिक ज्ञान आणि प्रत्यक्ष अध्यापन यातील अंतर जाणवते.या संशोधनामुळे सराव पाठाच्या नियोजनात, वेळ व्यवस्थापनात, किंवा महाविद्यालयाकडून मिळणाऱ्या मार्गदर्शनात कुठे आणि कोणत्या त्रुटी राहत आहेत, हे स्पष्ट होईल.या त्रुटींचा चिकित्सक अभ्यास केल्यामुळे चालू प्रशिक्षण कार्यक्रमातील उणिवा दूर करणे प्रशासनाला व प्राध्यापकांना सहज शक्य होईल

3. अध्यापन कौशल्य विकासासाठी उपयुक्त ठरेल.सराव पाठ हा केवळ तास घेण्याची औपचारिकता नसून, ती विविध अध्यापन कौशल्यांचे उपयोजन करण्याची प्रयोगशाळा आहे.छात्र-अध्यापकांना वर्गात प्रश्न विचारणे, फलक लेखन विद्यार्थ्यांचे उद्दीपन बदलणे, स्पष्टीकरण देणे आणि शैक्षणिक साधनांचा प्रभावी वापर करणे यात नेमक्या काय अडचणी येतात, याचे वर्गीकरण या संशोधनातून होईल.या समस्यांवर मात करण्यासाठी संशोधनातून सुचवले जाणारे उपाय छात्र-अध्यापकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करतील आणि त्यांचे अध्यापन कौशल्य अधिक समृद्ध व प्रगल्भ बनवण्यास उपयुक्त ठरतील.

4. प्रशिक्षण कार्यक्रम अधिक परिणामकारक बनतील.पारंपरिक पद्धतीने चालणारे सराव पाठ अनेकदा कृत्रिम किंवा केवळ गुणांपुरते मर्यादित वाटतात.या संशोधनाच्या निष्कर्षांच्या आधारे, अध्यापक महाविद्यालयांना आपल्या अंतर्गत सराव पाठ रचनेत लवचिकता आणता येईल.बीड जिल्ह्याची ग्रामीण व दुष्काळी पार्श्वभूमी पाहता, तिथल्या विशिष्ट शाळांच्या गरजेनुसार प्रशिक्षण कार्यक्रमाची पुनर्रचना कशी करावी, याचे मॉडेल तयार करता येईल.यामुळे प्रशिक्षण कार्यक्रम अधिक वास्तववादी, व्यावहारिक आणि परिणामकारक बनतील

5. शैक्षणिक धोरणकर्त्यांना मार्गदर्शन मिळेल.नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे शिक्षक प्रशिक्षणाच्या बळकटीकरणावर विशेष भर देते.विद्यापीठाचे प्राधिकृत मंडळ , SCERT, आणि शिक्षण उपसंचालक कार्यालय यांसारख्या धोरण ठरवणाऱ्या संस्थांना बीड जिल्ह्यासारख्या प्रातिनिधिक क्षेत्राचा हा डेटा अत्यंत महत्त्वाचा ठरेल.ग्रामीण भागातील शाळांचे असहकार्य, भौतिक साधनांची कमतरता आणि छात्र-अध्यापकांवरील मानसिक ताण या मुद्द्यांची धोरणकर्त्यांना गंभीर दखल घेता येईल.भविष्यात बी.एड. च्या सराव पाठ नियमावलीत व मूल्यमापन पद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी हे संशोधन मार्गदर्शक दिशा दाखवणारे ठरेल

संशोधन समस्या

‘‘सराव पाठ घेताना छात्र-अध्यापकांना विविध शैक्षणिक, मानसिक, तांत्रिक व व्यवस्थापकीय समस्या येतात. या समस्यांचे स्वरूप व तीव्रता जाणून घेणे ही संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.’

संशोधन समस्या विधान

"बीड जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयातील छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना येणाऱ्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास."

संशोधनातील चले

स्वतंत्र चल**:** लिंग , पार्श्वभूमी,अध्यापन विषय .

अवलंबित चल: सराव पाठ घेताना छात्र-अध्यापकांना येणाऱ्या समस्या

कार्यात्मक व्याख्या

छात्र-अध्यापक

बी.एड. अभ्यासक्रमात शिक्षण घेणारा प्रशिक्षणार्थी.

सराव पाठ

शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांसमोर प्रत्यक्ष अध्यापन करण्याची प्रक्रिया.

समस्या

सराव पाठ घेताना निर्माण होणाऱ्या अडचणी, अडसर किंवा मर्यादा.

चिकित्सक अभ्यास

समस्यांचे वस्तुनिष्ठ व सखोल विश्लेषण.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. पाठनियोजनातील अडचणींचा अभ्यास करणे.
3. वर्ग व्यवस्थापनातील समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. अध्यापन साधनांच्या वापरातील अडचणी शोधणे.
5. मानसिक व भावनिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
6. समस्या निराकरणासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन परिकल्पना

1.बीड जिल्ह्यातील पुरुष व महिला छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना येणाऱ्या समस्यांमध्ये कोणताही सार्थक फरक नाही.

2.ग्रामीण व शहरी पार्श्वभूमी असलेल्या छात्र-अध्यापकांच्या समस्यांमध्ये कोणताही सार्थक फरक नाही.

संशोधन गृहितके

1. छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना विविध समस्या येतात.
2. वर्ग व्यवस्थापन ही प्रमुख समस्या आहे.
3. अध्यापन साधनांची कमतरता जाणवते.
4. आत्मविश्वासाचा अभाव अध्यापनावर परिणाम करतो.

संशोधन प्रश्न

1. छात्र-अध्यापकांना कोणत्या समस्या सर्वाधिक जाणवतात?
2. वर्ग व्यवस्थापनात कोणत्या अडचणी येतात?
3. अध्यापन साधनांच्या उपलब्धतेची स्थिती काय आहे?
4. मार्गदर्शक शिक्षकांचे सहकार्य कितपत मिळते?
5. आत्मविश्वासाचा अध्यापनावर काय परिणाम होतो?

संशोधन व्याप्ती

1. बीड जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयां पुरते व्याप्त आहे
2. बीड जिल्ह्यातील अध्यापक महाविद्यालयांतील बी.एड. छात्र-अध्यापकांचा समावेशकेलेला आहे .

3. सराव पाठाशी संबंधित समस्यांपुरता मर्यादित.

संशोधन मर्यादा

1. अभ्यास फक्त 100 छात्र-अध्यापकांपुरता मर्यादित.
2. माहिती प्रश्नावलीवरील प्रतिसादांवर आधारित.
3. निष्कर्ष बीड जिल्ह्यापुरते लागू.

संशोधन परिमर्यादा

1. बीड जिल्ह्यातील निवडक महाविद्यालये.
2. शैक्षणिक वर्ष 2025-26.
3. बी.एड. प्रथम व द्वितीय वर्ष विद्यार्थी.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन न्यादर्श

घटक	**संख्या**
पुरुष छात्र-अध्यापक	50
महिला छात्र-अध्यापक	50
एकूण	100

नमुना निवडीसाठी स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

संशोधन साधने

संशोधक निर्मित प्रश्नावली

एकूण 30 विधाने.

मुख्य क्षेत्रे:

1. पाठनियोजन
2. वर्ग व्यवस्थापन
3. अध्यापन साधने
4. आत्मविश्वास
5. मार्गदर्शन
6. मूल्यांकन प्रक्रिया

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वाचन

तक्ता क्र. १ : छात्र-अध्यापकांना सराव पाठ घेताना येणाऱ्या प्रमुख समस्या

अनुक्रम	सराव पाठातील प्रमुख समस्या	वारंवारता	टक्केवारी (%)	तीव्रतेनुसार क्रम
१	वर्ग व्यवस्थापन	८२	८२%	I
२	आत्मविश्वासाचा अभाव	७६	७६%	II
३	वेळेचे नियोजन	७२	७२%	III
४	अध्यापन साधनांची कमतरता	६९	६९%	IV
५	पाठनियोजनातील अडचणी	६४	६४%	V
६	विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद	५८	५८%	VI

अर्थनिर्वाचन : वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सर्वाधिक **८२%** छात्र-अध्यापकांना 'वर्ग व्यवस्थापन' करण्यात अडचण येते, त्यामुळे या समस्येला प्रथम क्रमांक मिळाला आहे. त्याखालोखाल **७६%** प्रशिक्षणार्थींमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव' दिसून आला. सर्वात कमी म्हणजेच **५८%** प्रशिक्षणार्थींना विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादाची समस्या जाणवते.

निष्कर्ष

1. वर्ग व्यवस्थापन ही सर्वात गंभीर समस्या आहे.
2. आत्मविश्वासाचा अभाव मोठ्या प्रमाणात आढळतो.
3. वेळेचे नियोजन करण्यात अडचणी येतात.
4. अध्यापन साधनांची उपलब्धता अपुरी आहे.
5. मार्गदर्शक शिक्षकांचे सहकार्य काही प्रमाणात अपुरे आहे.
6. पाठनियोजन तयार करण्यात अडचणी येतात.
7. सूक्ष्म अध्यापनाचा अधिक सराव आवश्यक आहे.

शिफारशी

1. सराव पाठपूर्व प्रशिक्षण कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.
2. सूक्ष्म अध्यापन सत्रांची संख्या वाढवावी.
3. आधुनिक अध्यापन साधने उपलब्ध करून द्यावीत.
4. नियमित अभिप्राय व्यवस्था निर्माण करावी.
5. आत्मविश्वास विकास कार्यक्रम राबवावेत.
6. शाळा व महाविद्यालय यांच्यात समन्वय वाढवावा.
7. वर्ग व्यवस्थापनावर विशेष प्रशिक्षण द्यावे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

कुळकर्णी, के. व्ही. (२०१५). अध्यापन पद्धती आणि कौशल्ये. पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन.
घाटोळे, आर. एन. (२०१८). संशोधन पद्धती व सांख्यिकी. नागपूर: पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स.
जायभाये, आर. डी. (२०१९). शिक्षक शिक्षण आणि छात्र-अध्यापक विकास. औरंगाबाद: चिन्मय प्रकाशन.
दांडेकर, वा. ना. (२०१२). शैक्षणिक मूल्यमापन आणि सांख्यिकी. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.

दुनाखे, ए. आर. (२०१६). प्रगत शैक्षणिक अध्यापन शास्त्र. पुणे: नूतन प्रकाशन.
बोंदर्डे, पी. डी., व महाजन, एस. एस. (२०२१). शिक्षक प्रशिक्षणातील सराव पाठ आणि नवप्रवाह. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स.
हवालदार, एस. बी. (२०१७). शैक्षणिक संशोधन पद्धती. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
कोठारी, सी. आर. (२०१९). *रिसर्च मेथॉडॉलॉजी: मेथड्स अँड टेक्निक्स.* न्यू एज इंटरनॅशनल पब्लिशर्स.
पंड्या, एस. आर. (२०१५). *शैक्षणिक संशोधन पद्धती.* मुंबई: हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.
Buch, M. B. (Ed.). (2010). Surveys of Research in Education. New Delhi: National Council of Educational Research and Training (NCERT).
Kothari, C. R. (2019). Research Methodology: Methods and Techniques. New Delhi: New Age International Publishers.
Panda, B. N., & Tewari, A. D. (2014). Teacher Education. New Delhi: APH Publishing Corporation.
Sharma, R. A. (2018). Teacher Education: Principles, Theories and Practices. Meerut: R. Lall Book Depot.
Best, J. W., & Kahn, J. V. (2016). Research in Education (10th ed.). New Delhi: Pearson Education.
National Policy on Education (NPE). (2020). Ministry of Human Resource Development, Government of India